

Online ISSN:
2783-252X

Print ISSN:
3060-8171

Persian Prose Nafsat al-Masdours; A Sub-Genre of Monsha'at

Received: June 24, 2024 Revised: November 8, 2024

Accepted: December 28, 2024 Published Online: February 22, 2025

Ali Akbar Ahmadi Darani¹, Akram Haratian²

How to cite this article:

Ahmadi Darani A. A., & Haratian, A. (2024). Persian prose Nafsat al-Masdours; A sub-genre of monsha'at. *New Literary Studies*, 57(3), 101-131.
<https://doi.org/10.22067/jls.2024.88649.1602>

Abstract

There are some artistic prose letters in the Persian literature in which their authors have depicted their personal conditions along with the undesirable circumstances of the time. The best-known letters of this type were written by Zaidari Nesavi in the early 7th century AH and called them as *Nafsat al-Masdour*. There are other texts under this title in the Persian prose, but they have not been written by anthologists. Besides, the style of those texts is not elegant, and their contents are different from those of anthological *Nafsat al-Masdour* versions. Considering the stylistic features of Zaidari's *Nafsat al-Masdour*, researchers commonly believe that this text is exclusive in the history of artistic prose. However, with regard to such textual features as form, theme, content, structure, and rhetorical traits, as well as the audience of the text and its similarities to the anonymous letters written before and after Zaidari, the present study seeks to show that this work is not the only one available. Rather, referring to similar letters by anthologists like Anoushiravan Khaled, Nasrollah Munshi, Baha al-Din Mo'ayed Baghdadi, Najm al-Din Abu al-Raja Qomi and Atamalek Joveini, this research makes conviction that such writings

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran
(Corresponding author)

E-mail: aa.ahmadi@litr.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-7143-5229>

2. Assistant Professor in Persian Language and Literature, (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Khorasgan, Iran

E-mail: a.haratian@khuisf.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-5324-5429>

spanned from about the mid 6th century to the late 7th century (AH). They are introduced as a special literary genre within the set of prose letters of complaint known as *Nafsat al-Masdour*.

Keywords: Literary Genre, Artistic Prose, Compositions, Letter, Complaint, *Nafsat al-Masdour*, Zaidari Nesavi, Atamalek Joveini, Taslyat al-Ekhwan

Extended Abstract

1. Introduction

Zaidari Nesavi's *Nafsat al-Masdour* is amongst of the most famous artistic proses of the early 7th century AH. This work is widely considered as a unique text. Its numerous stylistic features indicate its distinction from other prose works. We can have different attitudes of the ancient scholars towards the artistic prose texts. Such perspectives have been presented in such works as Sa'ad al-Din Varavini's allude to *Kelileh and Demneh* in the introduction of *Marzbannameh*, *Sandbadnameh*, *Maghamat Hamidi*, *Atabat al-Katabah* (by Montajab al-Din Badi'), Rashid Vatwat's *Monsha'at*, Zarrat al-Sharegh (by Zeyn al-Din ibn Seyedi Zangani), Baha al-Din Baghdadi's *Resalat (Al-Tawassol ila al-Tarassol)*, *The Translation of Tarikh Yamini* (Abu al-Sharaf Naseh ibn Zafar Jorfadaghani), and *Nafsat al-Masdour* by Anousharwan Khaled, which do not have the same subject matter and content, and are placed in Ekhwani and Diwani *Monsha'at* (i.e., private and royal court letters), educational anecdotes, *Maghamat* and history, shows the view of the ancients towards artistic prose, in that these writings, having more or less the same characteristics, were all classified in artistic prose. Moreover, Bahar sees such *monsha'at* works as *Atabat al-Katabah* and *Al-Tawassol ila al-Tarassol* as the works that follow Nasrollah Munshi's translation of *Kelileh and Demneh*. While intruducing the prose style of *Montajab al-Din Badi'* (the writer of *Atabat al-Katabah*), he made it according to the prose style of Abu al-Ma'ali Qaznavi. This was possible through taking into account the style similarities between these texts and the translation of *Kelileh and Demneh*, creating a specific genre called *Monsha'at* and *Diwani* literature (i.e., a literature with specific features of letters of royal courts and private letters). Such works as "Fathnameh", "Shekastnameh", "Ahdnameh", "Sogandnameh" and "Nafsat al-Masdour" can be identified among them. The subject of most papers on *Nafsat al-Masdour* is enumerating stylistic features, searching for a subject in it, analyzing its structure and content, and

comparing its content with some characteristics of Western literary schools, or even introducing this work as a historical and/or literary text.

2. Method

At the first step, the owners of Nafsat al-masdours were introduced chronologically. Then, the main features of these types of writings were depicted and discussed. This was done to show that this Monasha'at, which lasted from the middle of the 6th century to the late 7th century in Persian literature, is a subtype of monsha'at, and all these writers are court secretaries. Their survived works are in artistic prose, and whatever is like this, is not included among Nafsat al-masdours.

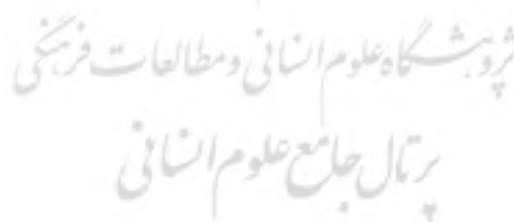
3. Results

What is available to the audience as Zaidari Nesavi's *Nafsat al-Masdour* in the form of a book and holds a huge volume of annotations is actually a letter. There exist such similar examples from the 6th century to the late 7th century AH and Zaidari Nesavi is at the end of this movement. Written by famous courtmen, these letters include a description of the misfortunes and complaints about the undesirable times, introduced ironically as the main origins of the misfortunes. These letters/nafsat al-masdours are in artistic prose and full of proverbs and sayings. The writing style, subject matter, and content of Anousharwan Khaled's *Nafsat al-Masdour* (according to the annotation that Abu al-Raja Qomi and Atamalek Joveini's reference to Baha al-Din Baghdadi and Zaidari Nesavi) prove that court secretaries such as Nasrollah Munshi, Baha al-Din Baghdadi, Zaidari Nesavi, and Atamalek Joveini imitated the style of Anousharwan Khaled. Nafsat al-masdours are prose complaints, but since there is not any comprehensive study on the complaints so far, no one can say anything about their relationships. Accordingly, it seems necessary to do a comprehensive and independent research on Bath al-Shakwa and complaints, and a separate entry in encyclopedias be dedicated to more easily compare them.

4. Discussion and Conclusion

Nafsat al-masdours are in the form of letters. Exactly this anonymity and brevity make them remain unknown. These works are usually come within other works or collections of monsha'ats. They, have frequently been retitled in later periods. None of the court secretaries who composed these letters named their works as Nafsat al-masdour; not even Zaidari Nesavi. Revealing the motivations of these secretaries in writing nafsat al-masdours will be significant to understand the aim or subject of these letters. What remained from Nasrollah Monshi' *Nafsat al-masdour* is about a period when he was imprisoned because of the slanders of envious rivals. The main

motivation of Baha al-Din Baghdadi is quite clear. He was imprisoned and wrote this letter in there. However, they cannot be called “habsiyeh” (prison letter), as one of the main features of such works is the description of prison, which is absent in these *Nafsat al-masdours*. Moreover, Zaidari Nesavi’s *Nafsat al-masdour* and the two treatises of Atamalek Joveini were not written in prison, nor are their main subject the description of prisons. They are only accounts and descriptions of the misfortunes that happened to them. Therefore, the main subject and purpose of these secretaries for composing such texts was to bath al-shakwa (express grievances) or shakwa (complain). The main content of *Nafsat al-masdours* are descriptions of the misfortunes that their authors suffered besides complains about their unfortunate circumstances and times. Atamalek Joveini’s state at the end of *Taslyat al-Ekhwan* shows the main aim of these secretaries. He sees the blaming of the heavens for all misfortunes futile. Indirectly he states that his criticisms are directed to the ruler of that time. *Nafsat al-masdours* do not have a clear pre-determined structure, but the secretaries could freely use artistic prose and letters to describe their misfortunes and express their grievances of the world. This freedom for not following a determined structure is evident in comparison of the two *nafsat al-masdours* of Atamalek Joveini. In *nafsat al-masdours*, such issues as “wisdom”, “admonition”, and “complaint” come together. Moreover, the high frequency of the use of proverbs and anecdotes in the prose or Persian/Arabic verses enriches *Nafsat al-masdours* and improves their rhetorical aspect.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2024.88649.1602>

شاپای الکترونیکی:

۲۷۸۳-۲۵۲X

شاپای چاپی:

۳۰۶۰-۸۱۷۱

نقشه‌المصدورهای منشور فارسی؛ زیرگونه‌ای در منشآت

دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۱۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۸ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵
علی اکبر احمدی دارانی^۱، اکرم هراتیان^۲

ارجاع به این مقاله:

احمدی دارانی، ع.ا.، و هراتیان، ا. (۱۴۰۳). نقشه‌المصدورهای منشور فارسی؛ زیرگونه‌ای در منشآت، جستارهای نوین ادبی، ۵۷(۳)، ۱۰۱-۱۳۱.

<https://doi.org/10.22067/jls.2024.88649.1602>

چکیده

در تاریخ نثر فنی فارسی منشآت پدید آمده است که در آن برخی دیوانیان شرحی از احوال خویش را همراه با شکایت از روزگار نامساعد در قالب نامه‌ای انشا کرده‌اند که معروف‌ترین آنها به قلم زیدری نسوی در اوایل قرن هفتم هجری است و نام نقشه‌المصدور به خود گرفته است. در نثر فارسی متون دیگری به نام نقشه‌المصدور نامبردار شده‌اند؛ اما نویسندگان این متون از دیوانیان محسوب نمی‌شوند و نوشته آنها نیز به نثر فنی نیست و موضوع مکتوب آنها با آنچه دیوانیان در این مکتوبات در نظر داشته‌اند، متفاوت است و از دایره این نقشه‌المصدورها خارج می‌شوند. در این نوشتار برخلاف پندار رایج محققان که با برشمردن ویژگی‌های سبکی نقشه‌المصدور نسوی، درصددند که آن را انشایی یگانه در تاریخ نثر فنی نشان دهند، با در نظر گرفتن ویژگی‌هایی مشترکی چون قالب، موضوع، مخاطب، محتوا، ساختار، وجه بلاغی و مناسبات آن با منشآت که در قالب نامه‌هایی بی‌نام، پیشتر و پس از روزگار او از دیوانیانی چون انوشروان خالد، نصرالله منشی، بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی، نجم‌الدین ابوالرجاء قمی و

با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در تارنمای مجله مشاهده نمایید.

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)

E-mail: aa.ahmadi@ltr.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-7143-5229>

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اصفهان، خوراسگان، اصفهان، ایران

E-mail: a.haratian@khuisf.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-5324-5429>

عظام‌لک جوینی وجود دارد، امتداد انشای چنین مکتوباتی را از حدود نیمه قرن ششم تا پایان قرن هفتم نشان داده‌ایم و آنها را به نام نفثة المصذور و در ردیف شکایت‌نامه‌های منشور که به نثر فنی نوشته شده‌اند، به صورت زیرگونه‌ای در منشآت معرفی کرده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: نوع ادبی، نثر فنی، منشآت، نامه، بئ الشکوی، نفثة المصذور، زیدری نسوی، عظام‌لک جوینی، تسلیة الاخوان.

۱. مقدمه

نفثة المصذور انشای شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری نسوی^۱ از معروف‌ترین نثرهای فنی در اوایل قرن هفتم (۶۳۲ ق) است. غالباً چنین پنداشته می‌شود که نفثة المصذور متنی یگانه است و برشمردن ویژگی‌های سبکی آن، تمایزش را با دیگر متون منشور، نشان خواهد داد.^۲ اشاره سعدالدین وراوینی، در مقدمه مرزبان‌نامه به کلیله و دمنه، سبندادنامه، مقامات حمیدی، عتبة الکعبة (منتجب‌الدین بدیع)، منشآت رشید و طواط، ذرة الشارق (زین‌الدین بن سیدی زنگانی)، رسالات بهاء‌الدین بغدادی / رسالات بهایی (التوسل الی التوسل)، ترجمه تاریخ یمینی (ابوالشرف ناصح بن ظفر جرفادقانی) و نفثة المصذور نوشروان خالد (ر.ک: مرزبان بن رستم، ۱۳۷۶، صص. ۴-۷)^۳ که موضوع و محتوای یکسان ندارند و هر کدام در منشآت دیوانی و اخوانی، حکایات تعلیمی، مقامه و تاریخ، قرار می‌گیرند، دیدگاه گذشتگان را نسبت به نثر فنی نشان می‌دهد که این مکتوبات با داشتن مختصات کم و بیش یکسان، همه در نثر فنی طبقه‌بندی می‌شده‌اند.

بهار نیز منشآت چون عتبة الکعبة و التوسل الی التوسل را پیرو ترجمه کلیله و دمنه نصرالله منشی دانسته است: «این دبیر بزرگ [بهاء‌الدین بغدادی] و رفقا و همگنان او مانند نورالدین محمد نسوی و شاگردان اینان، چون عظام‌لک همه ریزه‌خوار خوان ابوالمعالی و خوشه‌چین کلیله و دمنه‌اند و در این تقلید نیز تمام نیستند» (بهار، ۱۳۷۰، ۲/ص. ۳۷۹؛ همچنین ر.ک: خطیبی، ۱۳۸۶، صص. ۴۸۱-۴۹۶). بهار در جایی دیگر در معرفی شیوه نثر منتجب‌الدین بدیع، صاحب عتبة الکعبة گفته است: «شیوه این مراسلات بر پایه و اساس نثر ابوالمعالی غزنوی است» (بهار، ۱۳۷۰، ۲/ص. ۳۷۸) و این فقط با در نظر گرفتن اشتراکات سبک نثر این متون با ترجمه کلیله و دمنه است که نوعی از ادبیات، به نام «ادبیات منشآت و دیوانی» پدید آورده است (ر.ک: فتوحی، ۱۳۹۰، صص. ۱۰۸-۱۱۰)^۴ و زیرگونه‌هایی چون «فتح‌نامه»، «شکست‌نامه»، «عهدنامه و سوگندنامه» (ر.ک: خطیبی، ۱۳۸۶، صص. ۳۷۹-۳۹۳) و «نفثة المصذور» در میان آن قابل شناسایی است.

۲. پیشینه پژوهش

به استناد مقاله «نقد آسیب‌شناسی کارنامه نقشه‌المصدور پژوهی (تا پایان سال ۱۳۹۹ شمسی)» ۱۴۰ مقاله درباره نقشه‌المصدور زیدری نسوی نوشته شده است (ر.ک: ذبیحی و خزانه‌دارلو، ۱۴۰۱، ص. ۱۵۱). بیشتر کوشش نویسندگان این مقالات، برشمردن ویژگی‌های سبکی نقشه‌المصدور، جستجوی موضوعی در آن یا تحلیل ساختار و محتوا و گاهی تطبیق محتوایی آن با برخی ویژگی‌های مکتب‌های ادبی غرب بوده است یا آنکه با ارائه نشانه‌هایی آن را متنی تاریخی یا ادبی یا هردو معرفی نمایند. از آنجاکه این محققان، متن یا متون دیگری همسان نقشه‌المصدور نیافته‌اند تا همه را در یک رده قرار دهند و بتوانند نوع آن را مشخص کنند و از مقاله‌های پیشین نیز آگاهی کسب نکرده‌اند، این تعداد مقاله پرشمار و تکراری پدید آمده است. هرچند در مقاله‌ای دیگر که نویسندگان آن به دنبال بررسی روایی و نقد ژانری نقشه‌المصدور رفته‌اند (ر.ک: غیوری و خزانه‌دارلو، ۱۴۰۱، صص. ۱۱۵-۱۴۶)، در شناخت نوع ادبی آن کامیاب نبوده‌اند. حاصل مقاله ایشان، به استناد از منبعی جدید (ر.ک: فقیه ملک‌مرزبان و صابری تبریزی، ۱۳۹۷، صص. ۷۶-۴۹)، آن است که نقشه‌المصدور «نامه» است (ر.ک: غیوری و خزانه‌دارلو، ۱۴۰۱، صص. ۱۱۷، ۱۴۲) و جزو اخوانیات قرار می‌گیرد (همان، ص. ۱۳۷)، درحالی‌که بسیار پیشتر از این، هدایت، بهار و مینوی آن را «نامه» دانسته‌اند (ر.ک: ادامه همین مقاله). درباره «بث الشکوی» نیز دو مقاله منتشر شده است که تمرکز نویسندگان آنها بر متون شعری است (ر.ک: دادبه، ۱۳۸۱، صص. ۳۴۲-۳۴۶؛ سزّامی، ۱۳۷۵، صص. ۲۴۲-۲۴۵) و بث الشکوی و نقشه‌المصدور را در کنار هم قرار داده‌اند (ر.ک: همان) و از شکایت‌نامه‌های منشور که با نقشه‌المصدورها که در یک ردیف قرار می‌گیرد، غفلت کرده‌اند. شمیسا نیز نوشته‌های شکایت‌آمیز را با عنوان «گلایه» آورده است (ر.ک: شمیسا، ۱۳۸۹، ص. ۲۴۷).

۳. بحث و بررسی

اینک پس از معرفی صاحبان نقشه‌المصدورها به ترتیب تاریخی، ویژگی‌های اصلی این مکتوبات نقد و تحلیل می‌گردد تا نشان داده شود، نگارش آنها از حدود نیمه‌های قرن ششم تا پایان قرن هفتم در تاریخ ادبیات فارسی امتداد یافته است و زیرگونه‌ای از منشآت محسوب می‌شوند و همه این منشیان از دیوانیان‌اند و انشای باقی‌مانده از آنان به شیوه نثر فنی است و هرچه به غیر از این باشد، در میان نقشه‌المصدورها قرار نمی‌گیرد؛ ازجمله نقشه‌المصدور اول و نقشه‌المصدور دوم، به قلم صابین‌الدین علی تُرکه اصفهانی (۷۷۰-۸۳۵ ق) از علمای معروف دوره تیموری. وی در رساله اول خطاب به شاه‌رخ میرزا (حک: ۸۰۷-۸۵۰) در صدد رد اتهامی است که صاحب‌غرضان به سبب تألیف کتابی در

روزگار جوانی اش، به او منسوب کرده و او را صوفی دانسته‌اند (ر.ک: *ترکۀ اصفهانی*، ۱۳۵۱، صص. ۱۶۹-۱۹۴). او در رساله دوم، خطاب به بایسنقر، امیرزاده تیموری، ارتباط خود را با ماجرای احمد لُر مردود می‌داند و از خود دفاع می‌کند (ر.ک: همان، صص. ۱۹۷-۲۱۷). بهار در شیوه نثر نفثه‌المصدور اول نوشته است: «بسیار فاضلانه و استادانه به شیوه ساده و فنی تحریر کرده است» (بهار، ۱۳۷۰، ص ۳/۲۳۰) و در جای دیگر آن را «ساده و روان» (همان، ص. ۲۳۵) دانسته است. وی از دیوانیان نیست و این دو مکتوب به نثر فنی نیز انشا نشده و نویسنده خود، نامی بر آنها ننهاد است و گویا چون نشانه‌هایی از شکوه و شکایت در ضمن آنها بوده است،^۵ به این نام مشهور شده‌اند و چنین است، نامه‌ای کوتاه از جلال‌الدین دوانی، متکلم، حکیم، فقیه و شاعر قرن نهم که در دفاع از خود در مقابل بدگویان نوشته است (ر.ک: *عرب‌پور*، ۱۳۸۴، صص. ۵۳۶-۵۳۷) که به دلایل پیشگفته جزو نفثه‌المصدورها به حساب نمی‌آید. متن چهار نمونه دیگر که به نام نفثه‌المصدور خوانده شده‌اند؛ در دست نیست: اول، نفثه‌المصدور مسعود بن علی بن احمد الصوابی / الصوّانی^۶ (ر.ک: *بی‌هقی*، ۱۳۶۱، ص. ۲۳۴)؛ دوم، نفثه‌المصدور امام فخر رازی (ر.ک: *یاقوت حموی*، ۱۹۹۳، ۶/ ص. ۲۵۸۹)؛ سوم، نفثه‌المصدور و تحفة المشکور از صدرالدین محمد بن اسحاق بن محمد القونوی، المتوفی سنة ۶۷۳ (ر.ک: *حاجی خلیفه*، ۱۰۶۷، ص ۳/ ۴۹۲) و چهارم عمادالدین فضلوی لُر که بنابر تاریخ گزیده «رساله‌ای در شکایت اخوان و ذم زمان انشا کرده است بغایت خوب و فصیح» (*حمدالله مستوفی*، ۱۳۸۱، ص. ۷۴۱). اگر این نفثه‌المصدورهای اخیر به نثر فنی بوده باشند و نویسندگان آنها از منشیان دیوانی، می‌توان آنها را در ردیف نفثه‌المصدورهای مورد نظر قرار داد؛ اما از آنجاکه متن آنها در دسترس نیست، سخنی درباره آنها نمی‌توان گفت.^۷

۱.۳. صاحبان نفثه‌المصدورها

۱.۱.۳. انوشروان خالد

شرف‌الدین ابونصر انوشروان بن خالد کاشانی در ۴۵۹ ق. در ری به دنیا آمد (ر.ک: *صفدی*، ۱۳۸۱ هـ - ۱۹۶۲ م، ۹/ ص. ۴۲۷). وی از دیوانیان معروف قرن ششم است که از ۵۲۱ شعبان تا رجب ۵۲۲ (ر.ک: *ابن اثیر*، ۱۳۸۶ هـ - ۱۹۹۶ م، ۱۰/ ص. ۶۴۲)، وزیر سلطان محمود بن محمد سلجوقی (حک: ۵۱۱ - ۵۲۵ ق) بود و سپس از ۵۲۶ تا ۵۲۸ ق. (ر.ک: همان، ۱۰/ ص. ۶۸۲؛ همان، ۱۱/ ص. ۱۷)، وزیر المسترشد بالله (حک: ۵۱۲ - ۵۲۹ ق) و از ۵۲۹ - ۵۳۰ ق. وزارت سلطان مسعود بن محمد (۵۲۷ - ۵۴۷ ق) را بر عهده داشته است (همان، ۱۱، صص. ۲۰، ۴۵).^۹ وی در ۵۳۳ ق. درگذشت (ر.ک: *صفدی*، ۱۳۸۱ هـ - ۱۹۶۲ م، ۹/ ص. ۴۲۷؛ *ابن اثیر*، ۱۳۸۶ هـ - ۱۹۹۶

م، ۱۱ / ص. ۷۰^{۱۰} و در نجف مدفون شد (ر.ک: ابن اثیر، ۱۳۸۶ هـ- ۱۹۹۶ م، ۱۱/ص. ۷۰).

انوشروان خالد [...] کتابی به زبان فارسی داشته به نام نفثة المصدور و فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور^{۱۱} که عمادالدین ابوعبدالله محمد بن صفی الدین ابوالفرج محمد بن نفیس الدین ابوالرجا کاتب اصفهانی معروف به ابن اخی العزیز یا عماد کاتب متولد در ۵۱۹ و متوفی در ۵۹۷ آن را به نام نصره الفتره و عصرة الفطرة به زبان تازی ترجمه کرده و سپس قوام‌الدین فتح بن علی بن محمد بنداری از ادبای نیمه اول قرن هفتم آن را به نام زبدة النصره و نخبة العصرة تلخیص کرده است (نفیسی، ۱۳۶۳، ۱/ص. ۱۱۹).

۳. ۱. ۲. ابوالمعالی نصرالله منشی

وی از معروف‌ترین منشیان روزگار سلجوقی است. اجدادش چندین نسل در دستگاه حکومتی و دیوانی غزنویان و سلجوقیان عهده‌دار کارهای دیوانی و حتی وزارت بوده‌اند (ر.ک: نوریان، ۱۳۷۵، صص. ۵-۲۰). آنچه نام او را در تاریخ ادبیات فارسی ماندگار کرده است، ترجمه‌ای است منشایانه از کلیله و دمنه ابن مقفع.^{۱۲}

شعر و نثری که از نصرالله منشی علاوه بر این کتاب [ترجمه کلیله و دمنه] به دست ما رسیده است، چیز کمی است، سه رباعی به فارسی که در لباب الالباب بدو نسبت داده شده است و دو بیت از قصیده‌ای به عربی که خود در این کتاب آورده و گوید که از زبان بهرامشاه انشا کرده‌ام و قطعه‌ای به نثر، در شکایت از حادثه‌ای ناگوار که در مجموعه منشآت تحت عنوان "لصاحب الکلیله" آمده است، بدین عبارت: گل مراد در سایه امل چون نام وفا و سایه عنقا معدوم ماند، و گلبن رامش و آسایش از زینت برگ و بار عاطل شد، و زخمه بلبل خوش‌نوا در کام عیش و هوا شکست، و بناء کام بناکام منهدم و لشکر صبر و آرام منهدم گشت.

از هر بنا که ماند ز ایام یادگار
إلا بنای حادثه محکم که یافتست؟

و فلک بیدادگر آنچه بداده بود بازستد و روزگار شوریده در بخشیده رجوع روا داشت.

چنین است آیین این گنده‌پیر
ستاند ز فرزند پستان شیر

(ر.ک: نصرالله منشی، ۱۳۷۱، مقدمه مصحح، ص. ۱۳)

۳. ۱. ۳. بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی

منشی دربار علاءالدین تگش خوارزمشاه (حک: ۵۸۹-۵۹۶) و صاحب کتاب التوشل إلى الترشل است. «و در وقتی که او را به نیشابور به رسالت فرستادند، به نزدیک اتابک منکلی بیگ و او، وی را حبس و مقید کرد [در ۵۸۲]^{۱۴} در حبس، نامه‌ای نبشته است که آن یک نامه بر هزار دفتر ترجیح دارد و آن نامه مشهور است» (عوفی، ۱۳۶۱، ۱/ص. ۱۰۹).

۱۴۳). بهاء‌الدین بغدادی در این نامه که حسب حالی از اوست، به از دست دادن فرزند و بیماری خود اشاره می‌کند. این «نامه» با عنوان «مکتوب تاریخی» در پایان التوسل إلى الترسل چاپ شده است.^{۱۵}

۳. ۱. ۴. ابوالرجاء قمی

نجم‌الدین ابوالرجاء قمی از مستوفیان و مترسلان قرن ششم است. وی تکمله‌ای بر نفثة‌المصدور فی صدور زمان الفتور و فتور زمان الصدور، تألیف شرف‌الدین ابونصر انوشروان خالد نوشته است. این کتاب که نام مشخصی ندارد، یکبار با عنوان تاریخ الوزراء و بار دیگر با عنوان ذیل نفثة‌المصدور به چاپ رسیده است (ر.ک: کتابنامه، [ابوالرجاء قمی، ۱۳۸۹](#)). او از آنجاکه انوشروان خالد، نفثة‌المصدور خود را به پایان برده است [= حادثه قوام‌الدین ابوالقاسم]، ذیل نفثة‌المصدور را آغاز کرده است (ر.ک: [ابوالرجاء قمی، ۱۳۸۹، ص. ۲۲](#)) و تا روزگار وزارت قوام‌الدین درگزینی (۵۱۸-۵۲۱ ق؛ ۵۲۳-۵۲۷ ق) و سه تن دیگر از وزرا، تا میانه سال ۵۸۴ ق. ادامه داده است (ر.ک: همان، صص. ۳۱۶-۳۴۵).

۳. ۱. ۵. زیدری نسوی

شهاب‌الدین محمد بن احمد بن علی بن محمد المنشی النسوی، حدود هفت‌سال منشی سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه (حک: ۶۱۷-۶۲۸ ق) بوده است. از او کتابی به نام سیرت جلال‌الدین مینکرنی و مکتوبی که بعدها نام نفثة‌المصدور به خود گرفته، باقی مانده است.

[وی] در حدود سال ۶۳۲ در زمانی که در شهر میافارقین اقامت داشته است، کتاب فارسی نفثة‌المصدور را نوشته و وقایع چندماهه مقارن شکست نهایی و مقتول گشتن سلطان جلال‌الدین را ورنج‌ها و سرگردانی‌های خویشان را و آلام قلبی و لطمات و زجرهایی را که در غربت از دست این و آن چشیده است، به صورت گله و شکایت، به زبانی بسیار شاعرانه و انشایی مصنوع و فنی بیان کرده و، چنانکه معلوم می‌شود نامه مانند به "صدر معظم سعدالدوله و الدین... قدوة صدور الشرق" خطاب کرده و فرستاده است (زیدری نسوی، ۱۳۶۵، مقدمه، ص. ما).

۳. ۱. ۶. عطاملک جوینی

علاء‌الدین ابوالمظفر عطاملک جوینی، دیوانسالار، امیر و مورخ دوره ایلخانی است. وی در ۶۲۳ ق. به دنیا آمد و در ۶۸۱ ق. درگذشت (ر.ک: جوینی، ۱۳۷۵، ترجمه حال مصنف، صص. کآ، نط). او صاحب کتاب معروف تاریخ جهانگشای است. دو مکتوب (نامه) نیز از او به جا مانده است: یکی، به نام تسلیة الإخوان که آن را در ۶۸۰ ق و دیگر

رساله‌ای بی‌نام که در ۶۸۱ ق، حدود شش ماه پیش از فوت، نوشته است و هردو این مکتوبات، در شرح مصائبی است که به علت بدگویی مجدالملک یزدی در حق خاندان جوینی، در اواخر سلطنت اباقاخان (حک: ۶۶۳-۶۸۰ ق) وارد شده است (ر.ک: همان، ۱۳۷۵، مقدمه مصحح، ۱/صص. عب-عه).^{۱۶}

۳.۲. قالب و نام

قالب نفثة المصدورهای، «نامه» است و نامه‌ها، به مانند کتاب‌ها، نامگذاری نمی‌شده‌اند و همین بی‌نامی و حجم کم از علت‌های ناشناخته‌ماندن آنهاست که غالباً در ضمن کتاب‌های دیگر یا مجموعه منشآت آمده و در دوره‌های بعد، نام‌های دیگری به خود گرفته‌اند.^{۱۷} برای نمونه، نفثة المصدور بهاء‌الدین بغدادی با عنوان «مکتوب تاریخی»، ضمیمه التوسل إلى التوسل به چاپ رسیده است، درحالی‌که بنابر گفته عوفی این مکتوب «نامه» است: «در حبس، نامه‌ای نبشته است که آن یک نامه بر هزار دفتر ترجیح دارد» (عوفی، ۱۳۶۱، ۱/ص. ۱۴۳)^{۱۸} و نفیسی با عنوان «رسالة الحبسیه» از آن نام برده است.^{۱۹} یا آنچه با نام تسلیة الإخوان عطاملک جوینی شناخته شده، جلد چهارم تاریخ جهانگشای جوینی محسوب شده است (رک، جوینی، ۱۳۷۵، مقدمه مصحح، پاورقی، صص. عد-عو) و در متن نیز، به نام آن، تصریح نشده است و گویا از همین‌جا، این نام را برای آن برگزیده‌اند: «بر سبیل تسلیة خواطر [نسخه بدل: خاطر] عزیزان مشفق و تسکین و اطمینان یاران و برادران و فرزندان و دوستان چون جان و دیده عزیز موافق این حرفها اصدار می‌گرداند» (جوینی، ۱۳۶۱، ص. ۳۱). هرچند جوینی در ضمن رساله دوم خود که آن هم نامه‌ای بدون نام است (ر.ک: همو، ۱۳۷۵، مقدمه، صص. عد-عو) نوشته است: «و چون در رساله تسلیة الإخوان از احوال تصاریف ملوان شمه‌ای اعلام رفته است» (همو، بی‌تا، گ. ۳). «به ابیاتی که در تسلیة الإخوان ایراد کرده [ای] برزانت و ثبات، خود را در آفاق مشهور کرده [ای]» (همو، گ. ۱۲). در انجامه یکی از نسخه‌های تسلیة الإخوان که هفده سال، پس از درگذشت عطاملک جوینی (سال ۶۹۸ ق) استنساخ شده، به نام آن (= تسلی الإخوان) تصریح شده است (ر.ک: جوینی، ۱۳۶۱، مقدمه، صص. ۶، ۱۶) و در دوره‌های بعد در تاریخ و صاف (ر.ک: و صاف الحضرة، ۱۸۵۳، ص. صص. ۱۰، ۹۹، ۱۰۱) و در روضة الصفا (ر.ک: میرخواند، ۱۳۳۹، ۵/ص. ۳۲۵) از آن با عنوان تسلیة الإخوان نام برده شده است. در این میان فقط کتاب انوشروان خالد به استناد منابعی که بتواتر به نام آن تصریح کرده‌اند، نفثة المصدور خوانده شده است.^{۲۰} وگرنه هیچ‌کدام از این منشیان، انشای خود را نفثة المصدور نامگذاری نکرده‌اند، حتی زیدری نسوی. او در متن دوبار ترکیب «نفثة المصدور» را به کار برده که منظورش معنای مجازی آن بوده است: «از نفثة المصدوری که مهجوری بدان راحتی تواند یافت، چاره نیست» (زیدری نسوی، ۱۳۷۰، ص. ۷). «بیا تا سر نفثة المصدور خویش

بازشویم» (همان، ص. ۴۸). علامه قزوینی در این باره نوشته است:

از دو عبارت مذکور اگرچه که صریحاً معلوم نمی‌شود که نفثة المصدور اسم علم این کتاب باشد؛ بلکه ظاهر آنست که مقصود، معنی لغوی (مجازی) این کلمه باشد که به معنی شکایت از روزگار و شرح وقایع ناگوارِ وارده بر شخص و باصطلاح "درد دل" است؛ ولی اگر در خیال مؤلف هم این تسمیه نگذاشته باشد "نفثة المصدور" اسم بسیار مناسبی است، با موضوع این کتاب و کاملاً اسم با مستمی مطابق است (زیدری نسوی، ۱۳۷۰، مقدمه، ص. شصت و دو).^{۲۱}

بهار نفثة المصدور زیدری نسوی را «مراسله‌ای دوستانه» (ر.ک: همو، ۱۳۷۰، ص. ۳/۸) و سپس مینوی آن را «نامه مانند» دانسته است (ر.ک: همان، ۱۳۶۵، ص. ما). پیشتر از این نیز هدایت که نسخه‌ای از آن استتساخ کرده و مقدمه‌ای بر آن نوشته، در دو جا تصریح کرده است که آن «نامه» است (ر.ک: زیدری نسوی، ۱۳۰۸، صص. ۲۳، ۲۴).^{۲۲}

۳.۳. موضوع / غرض

دانستن انگیزه منشیان از انشای نفثة المصدورها برای شناخت موضوع / غرض این مکاتیب و منشآت اهمیت بسیار دارد. گویا آن مقدار ناچیز که از نفثة المصدور نصرالله منشی باقی مانده، مربوط به روزگاری است که «به سعایت قاصدان و سعی ساعیان» (عوفی، ۱۳۶۱، ص. ۹۳)، محبوس شده است. انگیزه اصلی بهاءالدین بغدادی نیز کاملاً هویداست. او گرفتار بند و زندان شده است و این «نامه» را در زندان انشا کرده و همین باعث شده است که مکتوبش، «حبسیه» شمرده شود (ر.ک: ظفری، ۱۳۸۸، ص. ۶۷). باید دانست که یکی از ویژگی‌های اصلی حبسیه، توصیف بند و زندان است (ر.ک: همان، صص ۱۴۴-۱۶۵) که در این مکتوب، هیچ نشانی از آن نیست و به صرف اینکه مکتوباتی در زندان و به قلم شخص زندانی نوشته شده باشد، نمی‌توان آن را حبسیه دانست. دیگر آنکه نفثة المصدور زیدری نسوی و دو رساله عطاملک جوینی، در حبس، نوشته نشده‌اند و موضوع اصلی آنها، توصیف زندان نیست؛ بلکه صرفاً گزارش و شرح مصائبی است که بر نویسنده وارد شده است. موضوع و غرض اصلی منشی از انشای چنین متنی، «بث الشکوی» / «شکوی» (ر.ک: مؤتمن، بی‌تا، صص. ۸، ۱۸۴) بوده است.

از آنچه وراوینی در مقدمه مرزبان‌نامه درباره نفثة المصدور نوشروان خالد گفته است و آنچه در ذیل آن به قلم ابوالرجاء قمی آمده است، می‌توان پیوند میان وجه تسمیه، موضوع و محتوای نفثة المصدورها را دانست:

و نوعی دیگر چون نفثة المصدور ساخته وزیر مرحوم شرف‌الدین نوشروان خالد که ذکر او بدان خلود یافت و الحق از گردش روزگار که با صدور و احرار در عهود سابق و لاحق چه گذرانیده است

و حکایت آن نکایت که از غدر این غاشّ غدار با ملوک تاج‌بخش و سلاطین گردن‌کش چه رفته، بر سبیل اختیار هیچ باقی نگذاشت و در ایراد آن سخن، ایجازی که از باب اعجازست ظاهر دارد و ذیل همین نفثة المصدور که نجم‌الدین ابوالرجاء قمی کرده است و از منقطع عهد ایشان تا اواخر عمر خویش هرچه از تقلّب احوال اهل روزگار و افاضل و امثال و وزرا و امرا و ملوک و صدور، شنیده است و مشاهده کرده، به هریک اشارتی لطف‌آمیز کند و از ردایل و فضایل ایشان نبذی بازنماید (همان، ۱۳۷۶، صص. ۷-۸).

وراوینی هدف انوشروان خالد از انشای نفثة المصدور را «حکایت آن نکایت که از غدر این غاشّ...» و «از تقلّب احوال...» دانسته است و ابوالرجاء قمی نیز کتاب خود را بنا بر اقتراح دوستی «بر منوال نفثة المصدور» (ر.ک: همان، ۱۳۸۹، ص. ۲۱) بنیان نهاده و بر همان سبک و سیاق رفته است؛ یعنی آنگاه که خواسته است، درباره وقایع زندگانی شخصی از «افاضل و امثال و وزرا و امرا و ملوک و صدور»، سخن بگوید، فهرستی از امثال و حکم را نقل کرده که مضمون بیشتر آنها، دگرگونی کار و احوال شخص مورد نظر است. بر این قیاس می‌توان حدس زد که انوشروان خالد، برای همین نام کتاب خود را نفثة المصدور نهاده تا با به‌کارگیری فراوان امثال و حکم، بر این «نکایت» (=آسیب) گواهی دهد؛ زیرا نفثة المصدور: «مجازاً به معنی اظهار شکایت و گلایه کردن از امری یا چیزی ناخوشایند [است] تا بدان آلام درونی تخفیف یابد» (دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل نفثة المصدور). برای نمونه:

چراغ صفی‌الدین با باد آن جماعت پایدار نماند. آب حادثه او از دامن به گریبان رسید. زهاب دهان او که عذب زلال بود، چون آب چشم شور آمد. نکبت او شکستن آبگینه بود، بازنشیست بستن. در ندامت ریش مالیدن و انگشت شکستن سود ندارد. کار صفی‌الدین پس از استقامت، خلل کلی یافت. چون چراغ بود که آن گاه میرد که خوش خندد. کمال ثابت پیش از آن که صفی‌الدین بر وی شام خوردی بر صفی‌الدین چاشت خورد. ما به پای خویش به دام نمی‌رویم که دام خود در میان پای ماست... (ابوالرجاء قمی، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۲).

دانش‌پژوه در معرفی مختصری از رساله‌ای به نام «تاریخ واقعه تبریز یا رساله الواقعة الکبری فی تبریز یا نفثة المصدور»، یکی از نام‌های آن را نفثة المصدور قید کرده است (ر.ک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۶، صص. ۳۶۲-۳۶۳).^{۲۳} این رساله که در وقایع حمالات توقتمش به تبریز، در سال ۷۸۷ ق. نوشته شده است، نویسنده ناشناس آن در مقدمه، بروشنی دلیل انشا و موضوع تألیف خود را «رساله‌ای مشتمل بر تاریخ» دانسته است:

چون واقعه کبری و مصیبت عظمی قبه‌الاسلام تبریز واقع شد و این قصّه پرغصّه در جهان شایع گشت هریک از ارباب فضایل که در ابداع غرایب نثر ید بیضای موسوی داشتند و در اختراع بدایع

نظم دم از احیای عیسوی می‌زدند حسب المقدور و المیسور بر سبیل نفثة المصدور کتب و رسائل ساخته و مثنویات و قصاید پرداختند. جمعی از دوستان صادق و مریدان موافق که حسن اعتقادی می‌نمودند و این فقیر حقیر را به تهمت صنعت انشا و تلفیق منسوب می‌گردانیدند، التماس می‌کردند که رساله‌ای مشتمل بر تاریخ این واقعه تألیف رود و آنچه از مصدقه [ظ: مصدوقه] این حال به عین الیقین مشاهده رفته و در خزانه خیال قرار گرفته سمت تحریر یابد (بی‌نا، ۱۳۸۹، ص. ۳۱۵).

عظاملک جوینی در تسلیة الاخوان چندین بار به سال برخی وقایع اشاره کرده است؛^{۲۴} اما هدف او و دیگر منشیان نفثة المصدورها، بیان تاریخ نیست.^{۲۵}

۴.۳. مخاطب

در برخی نفثة المصدورها به مخاطب اشاره شده است: «امام اجلّ اخص، شهاب الدّین...» (بهاء الدّین بغدادی (۱۳۸۵، ص. ۳۲۴)، «صدر معظّم، سعد الدّولة و الدّین، اختیار الملوك و السّلاطین، ملك أكابر العصر، قدوة صدور الشرق» (زیدری نسوی، ۱۳۷۰، ص. ۸)، «یاران و برادران و فرزندان و دوستان» (جوینی، ۱۳۶۱، ص. ۳۱). این عناوین و القاب همه به صورت عام هستند و در میان این مخاطبان نام خاص دیده نمی‌شود و با آنکه حدس و گمان‌هایی درباره افراد حقیقی این عناوین و القاب مطرح شده است (ر.ک: زیدری نسوی، ۱۳۷۰، مقدمه، ص. هفتاد و نه)، باز هم مخاطبان این نامه‌ها ناشناخته مانده‌اند.

اگر به رابطه نزدیک صاحبان نفثة المصدورها با پادشاهان و امیران توجه شود که همگان در اثر بی‌عنایتی آنان گرفتار مصائب شده‌اند، مقصود اصلی منشیان از این همه شکایت از روزگار و زمانه، بهتر نمایان می‌شود و مخاطب اصلی این نامه‌ها / نفثة المصدورها شناخته خواهد شد (ر.ک: ادامه همین مقاله).

۵.۳. محتوا

بنابر آنچه پیشتر، از ذیل نفثة المصدور ابوالرجاء قمی، نقل شد می‌توان گفت، محتوای اصلی نفثة المصدورها شرحی از مصائب و گرفتاری‌ها نویسنده است همراه با شکایت از روزگار و زمانه نامساعد که آن را پدید آورده است. اشاره تأمل برانگیز عظاملک جوینی در پایان تسلیة الاخوان، هدف اصلی منشیان از محتوای نفثة المصدورها، بهتر نشان می‌کند:

و از تلویحات و اشارات که رفت، سزد که صاحب فکرت ثاقب‌رای، فایده از مطالعه آن بردارد و الاّ سمری باشد از اسمار و حدیثی از مدروسات اخبار و یقین داند که نقوشی که از عالم غیب بر صفحات وجود پیدا می‌آید، به مجرد محمود رای و کفایت و به مجهود تدبیر عقل و درایت و به

مقصود از بواطن آن ممکن نه، [و بـ] معاضدت و موافقت این چرخ سرگردان که او نیز از ما به هزار درجه سرگشته‌تر است،^{۲۶} از خویش و کار غافل نشود و بدو مغرور و سبکسار و [بـ] مخالفت و مبینت، یاس و عجز، بر وجود، مستولی و استوار نگرداند (جوینی، ۱۳۶۱، صص. ۱۴۴-۱۴۵).

نکوهش چرخ و زمانه با آنچه بسیار پیشتر از روزگار عظاملک جوینی نقل شده، قابل تطبیق است و هدف از «تلویحات و اشارات» را تبیین می‌کند.

«معاویه احنف قیس را پرسید که یا ابایحیی کیف الزمان، قال الزمان انت؛ ان صلحت صلح الزمان و ان فسدت فسدت الزمان. گفت زمانه تویی، اگر تو بصلاح باشی او بصلاح باشد؛ و اگر تو به فساد مشغول شوی، وی نیز به فساد مشغول شود» (غزالی، ۱۳۵۱، صص. ۱۵۲-۱۵۳).^{۲۷}

گویا حاکم اموی (= زیاد بن ابیه) نیز از این سخن احنف قیس که در جواب پرسش معاویه بیان کرده، بی‌خبر نبوده است:

إذ الزمان ظرف لا يقبل مدحاً ولا ذمّاً، وإنما شكواه ذمّ أهله [...] فكأنما هو هجاء لجملة الناس. و ربّما أريد به السلطان. وقد سمعَ زيادُ رجلاً يسبُّ الزمانَ فقال: لو كان يدري ما الزمانُ لأوجعته ضرباً، إنَّ الزمانَ هو السلطان (ابن حمدون، ۵، ۱۹۹۶/ص. ۳۰).

[ترجمه:] اما از آنجا که زمان ظرفی است که مدح و ذم را نمی‌پذیرد [نمی‌توان آن را ستود یا نکوهش کرد]؛ بنابراین با هجو زمانه، گویی همه مردمان را هجو می‌کند و بسا باشد که مراد از هجو زمانه حاکم وقت باشد. زیاد بن ابیه وقتی شنید مردی زمانه را دشنام می‌دهد، گفت: اگر می‌دانست که زمانه کیست و چیست، با نواختن تازیانه به دردش می‌افکندم. زمانه، همان حاکم وقت است.

مدنی نیز به استناد زکریا بن محمد قزوینی در عجایب المخلوقات گفته است از آنجا که اوضاع فلک، حوادث را پدید می‌آورد، از زمان و دهر شکایت کرده‌اند (همو، ۱۳۸۸، ق. ۲/ص. ۳۴۲)؛ اما این پرسش پدید می‌آید که در شرع این اعتقاد و اندیشه نهی شده است؛ زیرا پیامبر اسلام (ص) فرموده است: «لا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللَّهُ»، پس چگونه کسی که مشرّع است، زمان را نکوهش می‌کند؟ جواب مدنی آن است که ما زمان را به اعتباری که سبب و ظرفی برای حوادث مکروه است، نکوهش می‌کنیم (ر.ک: همو، ص. ۳۴۳).

۳.۶. ساختار

از آنجا که ساختار منشآت و مکتوبات (سلطانیات و اخوانیات)، با توجه به مخاطب آنها شکل می‌گرفته است (ر.ک: خطیبی، ۱۳۸۶، صص. ۴۰۱-۴۲۸) و مخاطب مستقیم هیچ‌یک از نقشه‌المصدورها پادشاه یا امیران نیستند، به نظر

می‌رسد با توجه به مخاطبانی که با القاب و عناوین به آنها اشاره شده است، باید به دنبال ساختار اخوانیات، در این مکتوبات بود. در ساختار کلی اخوانیات، دعای مکتوب الیه، سلام و شرح اشتیاق یا آرزوی دیدار، اعلام وصول نامه، ذکر انتظارات، نمایان است (ر.ک: همان، صص. ۳۱۷-۴۲۳)؛ اما چنین ساختاری در محور عمودی نفثه‌المصدورها آنگونه که در اخوانیات است، دیده نمی‌شود. در میان مجموعه منشآت و شیوه‌نامه‌های دبیری، فقط در آیین دبیری (ر.ک: میهنی، ۱۳۸۹، ص. ۵۳) و در همایون‌نامه، شکایت‌نامه‌هایی دیده می‌شود (ر.ک: منشی، ۲۵۳۶، صص. ۱۶۷، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۴)؛ اما از باید و نبایدهایی که غالباً در این شیوه‌نامه‌ها برای انشای این مکتوبات به کاتبان توصیه می‌شده است، نشانی نیست.^{۲۸}

در متن نفثه‌المصدورها به ساختاری از پیش تعیین شده نمی‌توان رسید؛ بلکه منشی مجال آن را داشته است که در قالب نامه و به شیوهٔ ثر فنی، شرحی از مصائبی را که بدان گرفتار شده و شکایتی از روزگار را انشا کند. این آزادی منشی در رعایت نکردن ساختاری یکسان، در مقایسهٔ دو نفثه‌المصدور عظام‌ملک جوینی با یکدیگر، بهتر نمایان است.

۳.۷. وجه بلاغی

آنچه در کتاب‌های بلاغت، با عنوان «کلام الجامع الموعظة والحكمة والشکوی»، برای شعر به کار رفته است، ملاک و میزان مناسبی برای تجزیه و تحلیل وجه بلاغی نفثه‌المصدورهای منشور است: «و یکی از بلاغت آنست که شاعر شعر آراسته گرداند به حکمت و موعظه و شکایت روزگار و انچه به وی ماند» (رادویانی، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۱). نکتهٔ مهم در این تعریف آن است که «حکمت»، «موعظه» و «شکوی» در کنار هم نهاده شده‌اند که در سراسر نفثه‌المصدورها به چشم می‌خورد و همین بسامد بالای امثال و حکم و مثل‌واره‌هاست که به صورت عبارت‌های منشور یا در مضمون اشعار عربی و فارسی، نفثه‌المصدورها را اشباع کرده است.

در آیین دبیری در میان چند نکته‌ای که در مبادی صنعت دبیری به آن حاجت است، به ضرورت کاربرد مثل‌های خوش و متداول و حکمت‌های مشهور و استعارت و اشعار تر و آبدار و حکیمانه اشاره شده است (ر.ک: میهنی، ۱۳۸۹، صص. ۲۶، ۲۷). در کتاب‌های دیگر از این دست نیز به کاربرد امثال و حکم در منشآت توصیه شده است: «دانستن اقوال فصحا و شناختن امثال قدما علمی است از علوم عرب هرچه شریفتر و فنی از فنون ادب هرچه لطیفتر و فواید آن در مخاطبات، بسیار و عواید آن در مکاتبات، بی‌شمار» (رشید و طواط، ۱۳۷۶، ص. ۳۹).^{۲۹}

«پیوسته رسم مترسّان بر آن جمله رفته است که اعناق عرائس منشآت را به یواقیت عقود آیات تنزیل قدیم و لآلی اصداف کلمات رسول کریم تزئین دهند و نحور ابکار مراسلات را به نقود امثال و حکم و اشعار عرب و عجم موشّح گردانند» (حسام خویی، ۱۳۷۹، ص. ۱۵۷).

نصرالله منشی در آغاز ترجمه کلیده‌ودمنه، اصلی‌ترین هدف خود را از ترجمه آن چنین آورده است:

«و این کتاب را پس از ترجمه ابن المقفّع و نظم رودکی ترجمه‌ها کرده‌اند و هرکس در میدان بیان و بر اندازه مجال خود قدمی گزارده‌اند؛ لکن می‌نماید که مراد ایشان تقریر سمر و تحریر حکایت بوده است نه تفهیم حکمت و موعظت، چه سخن نیک مبتّر رانده‌اند و بر ایراد قصّه اختصار نموده. و در جمله چون رغبت مردمان از مطالعت کتب تازی قاصر گشته است و آن حکم و مواعظ مهجور مانده بود بل که مدروس شده، بر خاطر گذشت که آن را ترجمه کرده آید و در بسط سخن و کشف اشارات آن اشباعی رود و آن را به آیات و اخبار و ابیات و امثال مؤکد گردانیده شود [...] و هم بر این نمط شرایط سخن‌آرایی در تضمین امثال و تلفیق ابیات و شرح رموز و اشارات تقدیم نموده آمد» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱، ص. ۲۵).

نکته‌ای که سعدی در دیباجه گلستان به آن اشاره کرده است، نیز جالب توجه است که ضرورت دانستن و به کاربردن امثال را برای «مترسّان» تأیید می‌کند و آن همه مثل و حکمت در گلستان را فریاد می‌آورد (ر.ک: همو، ۱۳۹۸، مقدمه، ص. ۳۸). «کتاب گلستانی توانم تصنیف کردن [...] در لباسی که متکلمان را به کار آید و مترسّان را بلاغت افزاید» (همو، ۱۳۹۸، ص. ۵۴).^{۳۰}

گویا همین کاربرد امثال و سخنان حکمت‌آمیز است که واروینی، کتاب نوشروان خالد را «ایجازی که از باب اعجاز» (مرزبان بن رستم، ۱۳۷۶، ص. ۷) و ذیل نفثة المصدور ابوالرجاء قمی آن را «ذیلی به یواقیت نکت و درر امثال مالا مال» (همان، ۱۳۸۹، ص. ۸)^{۳۱} توصیف کرده است.

در متن نفثة المصدورها نمونه‌های بسیاری از موعظه، حکمت و شکایت را می‌توان یافت:

– نصرالله منشی:

و فلک بیدادگر انج بداده بود بازستد و روزگار شوریده در بخشیده رجوع روا داشت

چنین است آیین این گنده‌پیر ستاند ز فرزند، پستان شیر

(ر.ک: همو، مقدمه مصحح، ص. یب)

– بهاء‌الدین بغدادی:

اگر میسر شود تسلیم لایقتر است و درین حال اگر دست دهد، صبر نیکوتر که در مصائب به صبر تماثل کردن به از آنکه در جزع تهاک نمودن... (همو، ۱۳۸۵، صص. ۳۳۴-۳۳۵).

- ابوالرجاء قمی:

کار عمادالدین زیر و رو شد. چون چرخ سرگردان آمد. آن کس که در عمل شیردل بود در عزل شتردل گردد (همو، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۳).

- زیدری نسوی:

نه هر سنگ که از بدخشان خیزد، گوهر است و نه هر نی که در مصر روید نیشکر (همو، ۱۳۷۰، ص. ۱۵).

- عطاملک جوینی:

کار دنیا فراز و است و شیب و نوازش و نمایش او همه مکر است و فریب همه خار است، بی خرما (همو، ۱۳۶۱، ص. ۳۵).

انکس که از درخت بیدانجیر، انجیر جوید درخور زنجیر باشد، نه لایق پند و تذکیر و انک از کشته حنظل، بطیخ به طعم عسل طمع آرد، جز فرتوتی صاحب خل نباشد، چنانکه از شاخ آبگون، انگوری بنوشد، از غم نایافت پیوسته رنجور باشد... (همو، بی تا، گ. ۲).

در میان منشآت خاقانی، نامه‌ای خطاب به «زین الدین» نامی است که خاقانی با شکایت و بیان اندوه خود از شروان و مردم روزگار، آرزوی دیدار مخاطب را که ساکن گنجه است، ابراز می‌کند (ر.ک: همان، ۱۳۸۴، صص. ۱۹۲-۲۰۰). خاقانی با زبانی فاخر و تأثیرگذار از مردمان شروان شکایت می‌کند. در نگاه اول چنین می‌نماید که این نامه هم در ردیف نفثة المصدورها قرار می‌گیرد؛ اما چون سخنی حکمت‌آمیز یا ذکر از امثال و حکم (موعظه و حکمت) که یکی از ویژگی‌های اصلی منشآت دیوانی و نفثة المصدورهاست در این نامه، به چشم نمی‌خورد، نمی‌توان آن را نفثة المصدور محسوب کرد. شاید به همین سبب است که وراوینی با آن همه تمجید و تکریم که از منشآت خاقانی کرده، آن را «از رسوم دبیران بیرون» دانسته است (ر.ک: همان، ۱۳۷۶، ص. ۸). زیرا خاقانی از دیوانیان نیست و تربیت دیوانی ندارد.^{۳۲}

چنین است نمونه‌ای دیگر که به نظر می‌رسد، باید آن را جزو نفثة المصدورها محسوب کرد. رساله‌ای بی‌نام، از نویسنده‌ای ناشناس و آمیخته‌ای از نظم و نثر (کتابت سال ۶۹۳) که مصحح (= ایرج افشار) آن را فراق‌نامه خوانده

است (ر.ک: بی‌نا، ۱۳۷۸، صص ۱۹-۴۶) و با آنکه سراسر بیان رنج و اندوه از فراق است؛ اما به تشریفاتی انشا نشده است و نشانی از کاربرد امثال و حکم که یکی از ویژگی‌های اصلی منشآت و مکتوبات است، در آن دیده نمی‌شود. بر این اساس می‌توان حدس زد که نویسنده آن از دیوانیان نبوده است و نمی‌توان آن را در ردیف نفثة المصدورها قرار داد.

۸.۳. مناسبات

ابوالرجاء قمی در انشای نفثة المصدور خود بر منوال نفثة المصدور انوشروان خالد رفته است و از آنجا که اصل کتاب انوشروان خالد در دست نیست، نمی‌توان میزان تطابق این دو متن را با یکدیگر سنجید؛ اما اشاره عظام‌ملک جوینی به بهاء‌الدین بغدادی و زیدری نسوی که هر دو نفثة المصدوری انشا کرده‌اند، آگاهی‌ها را از پیشینیان خویش و امتداد این «زیرگونه» را در تاریخ تشریفاتی نشان می‌دهد:

و چون سرور فضلا [ء] کتاب، بهاء [ء] الدین بغدادی و قاضی نسوی - رحمهما الله تعالی - بوقتی که از گردن کشی لیال در پنجه زمان لاابالی [نسخه: لالالی] پای مال شد ثراید قصه غصه روزگار نوشید و حکایت شکایت سر و کار خود کوشید جز عجز و جزع نزد دوست و دشمن جز درد دل و تصرع نمودند و در هر دام عزلت و بطالت جز پیرامن جلادت و بطالت نگشتند بهر حشیشی دست زدند و... (جوینی، گ. ۱۲).

در تذکره حمدونیه نیز در بخشی که از «مقدمات الهجا و الذم» سخن به میان آمده است، یکی از فصول سه گانه آن «شکوی الزمان» است (ر.ک: ابن حمدون، ۱۹۹۶: ۵/ص ۳۰). «الفصل الاول: العتاب و الاستزاده؛ الفصل الثاني: التعریض بالذم و الوقوف دون التصريح؛ الفصل الثالث: شکوی الزمان» (همان). در ذیل هر کدام از این فصول، نمونه‌هایی از شعر شاعران عرب گنجانده شده است (ر.ک: همان، صص ۶۷-۸۸). آنچه نیز در «باب ششم» همایون‌نامه با عنوان «در شکایت» آمده است، نظر گذشتگان را در این باره باز می‌نماید. موضوع و محتوای نفثة المصدورها با فصل دوم قابل تطبیق است:

- باب ششم در شکایت و آن مشتمل بر چهار فصل است:

- فصل اول از باب ششم در شکایت از اختلال حال

- فصل دوم: از باب ششم شکایت از احوال روزگار و از اهل آن

- فصل سوم: از باب ششم شکایت از بی‌تفاتی و عدم اهتمام

- فصل چهارم از باب ششم اظهار شکوه که متضمن اعراض و مفارقت باشد (منشی،

۲۵۳۶، صص ۱۶۵-۱۷۶)

در فرایند غیاثی چند فقره نامه با این عنوان‌ها وجود دارد: «الشکوی عن ضعف طالع» (یوسف اهل، فاتح، گ. ۲۳۱)؛ «مشتکیا عن بعض الاعیان و فرقه من الاخوان و الخُلان» (همو، گ. ۳۲۳)؛ «مشتکیاً عن لیام الایام و ایام اللیام»، (همو، گ. ۲۴۷)؛ «مشتکیا عن بعض الموالی» (همو، گ. ۲۸۹)؛ «مشتکیا عن مولانا» (همو، گ. ۴۳۴). این شکایت‌نامه‌ها مخاطب خاص داشته‌اند و بسیار مختصرند و منشی باصراحت از شخص یا اشخاص مورد نظر، شکایت خود را بیان کرده است، هرچند در یک فقره از این نامه‌ها عنوان «مشتکیا عن الادوار» (همو، گ. ۳۲۱) است و مشکلات و مصائب به روزگار منسوب شده است تا مخاطب دل‌آزرده نشود.

کسانی که به «بثّ الشکوی» و «نفثة المصدور» و معنای مجازی و اصطلاحی آنها پرداخته‌اند، «بثّ الشکوی» و «شکایت‌نامه»، را نیز در یک مدخل گنجانده‌اند، بی‌آنکه ارتباطی بین آنها بیابند (ر.ک: دادبه، ۱۳۸۱، صص. ۳۴۶-۳۴۲؛ سرامی، ۱۳۷۵، صص ۲۴۲-۲۴۵). باید دانست، بثّ الشکوی/شکوی، «موضوع»/«غرض» است و آثاری که «وجه غالب»^{۳۳} آنها «شکوی» باشد، شکایت‌نامه محسوب می‌شوند و اگر شاعر یا منشی از ناملایمات شکایتی کرده و صرفاً مضمونی در شکوی پرداخته باشد، شعر یا نثرش، شکایت‌نامه نخواهد بود و نفثة الصدورها در ردیف «شکایت‌نامه»^{۳۴} ها زیرگونه‌ای از منشآت به شمار می‌آیند.

نتیجه‌گیری

آنچه با عنوان نفثة المصدور زیدری نسوی با حجمی انبوه از حواشی و تعلیقات به‌صورت کتاب، در اختیار مخاطبان قرار گرفته، در اصل نامه یا مراسله‌ای است که نمونه‌های همسان آن را از قرن ششم تا اواخر قرن هفتم هجری می‌توان یافت و زیدری نسوی در حدود آخر این جریان تاریخی قرار دارد. این نامه‌ها که به قلم دیوانیان مشهور انشا شده‌اند، شرحی از مصائبی است که آنان را در برگرفته و شکایتی از زمانه نامساعد است که بکنایه مسبب اصلی آن مصائب معرفی شده است. این نامه‌ها/ نفثة المصدورها بنابر سبک رایج منشیان به نثر فنی و انباشته از امثال و حکم‌هاست. نشانه‌هایی که از شیوة نگارش و موضوع و محتوای کتاب نفثة المصدور انوشروان خالد به استناد ذیلی که ابوالرجاء قمی بر آن نوشته و اشاره عظاملک جوینی به بهاءالدین بغدادی و زیدری نسوی، ثابت می‌کند که دیوانیانی چون نصرالله منشی، بهاءالدین بغدادی، زیدری نسوی و عظاملک جوینی، به دنبال شیوة انوشروان خالد رفته‌اند. نفثة الصدورها در ردیف شکایت‌نامه‌های منشور قرار می‌گیرند؛ اما از آنجاکه تاکنون درباره شکایت‌نامه‌ها تحقیق جامعی منتشر نشده است، از مناسبات آنها بیشتر از این سخنی نمی‌توان گفت و ضروری است، پژوهشی جامع و

مستقل دربارهٔ الشکوی و شکایت‌نامه‌ها نیز به انجام برسد و هرکدام در دانشنامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها در مدخل‌های جداگانه قرار بگیرند و سپس نسبت آنها با یکدیگر نموده شود.

یادداشت‌ها

۱. برای نام و نشان وی (ر.ک: زیدری نسوی، ۱۳۶۵، صص. ۲۸۹-۲۹۳؛ زیدری نسوی، ۱۳۷۰، مقدمه، صص. شصت-شصت و یک؛ شفیعی کدکنی، محمدرضا، «خُنْدِلِز یا جَزِیدَر»، بخارا، ش ۹۹، ۱۳۹۳، صص. ۲۶-۲۹)؛ در مجمع الفصحاء، ضمن معرفی مختصر، چند شعر به او منسوب شده است (ر.ک: هدایت، ۱۳۸۲، ۳/۱، ص. ۲۲۵۵).
۲. ر.ک: مقاله «نقد آسیب‌شناسی کارنامه نفثه‌المصدر پژوهی (تا پایان سال ۱۳۹۹ شمسی)» (ر.ک: ادامه همین مقاله بخش پیشینه پژوهش).
۳. در مرزبان‌نامه به طریقه خواجه فاضل ظهیرالدین کرجی نیز اشاره شده است؛ اما نامی از مکتوبات او در میان نیست (ر.ک: راوندی، ۱۳۸۶، ص. ۵۴؛ باستانی راد، ۱۳۲۴، صص. ۵۵-۵۸).
۴. شفیعی کدکنی این‌گونه نوشته‌ها را «ادب مکاتبات و مراسلات (Correspondence)» نامگذاری کرده است، (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰). برای مختصات نثرهای فنی (ر.ک: خطیبی، ۱۳۸۶، صص. ۲۸۳-۳۵۵).
۵. «او هیچ عبادتی پادشاه را بعد از ادای فریضه، فاضل‌تر از سخن شکستگان و درد دل مظلومان شنیدن و داد آن گستریدن، نیست» (ترکه اصفهانی، ۱۳۵۱، ص. ۱۶۹). در نفثه‌المصدر اول هیچ نشانی از نام آن نیست و در آخر آن آمده: «عبارت چندی از آن [سخنان خواجه محمد پارسا] اختصار کرده و رساله را بدان ختم کرد» (همو، ص. ۱۹۳). «و دیگر ملتمس آن است که در وقت فراغ بال و عدم مزاحمت اشغال و در اطراف و جوانب این سخنان تکرار و تأمل شافی فرماید به حکم کلام الملهوفین صدقه...» (همو، ص. ۱۹۳). در نفثه‌المصدر دوم: «هرچند بی ادبی و جسارت در درازنفسی از اندازه گذرانیده؛ ولیکن چون این نوع سخن به عبارت نفثه‌المصدر مؤدی گشته هرآینه از صورت بی ادبی خالی نخواهد بود» (همو، ص. ۲۰۹).
۶. در معجم الادباء به صورت «الصَّوَّانی» ثبت شده است و تاریخ وفات او را چنین آورده است: «مات فی الثالث والعشرين من المحرم سنة اربع و اربعین و خمسمائه» (ر.ک: یاقوت حموی، ۱۹۹۳، ۶/ص. ۲۶۹۹).
۷. نفثه‌المصدورهای دیگری نیز شناخته شده‌اند که فقط در نام با آنچه در اینجا مورد نظر است، شباهت لفظی دارند؛ از جمله نفثه‌المصدر قطب راوندی که مجموعه‌ای از منظومات اوست (ر.ک: افندی، ۱۴۰۱، ق. ۲/ص. ۴۲۵)؛ نفثه‌المصدر سیدعلیخان مدنی (ر.ک: مدنی، ع. ۲۰۰۶-م ۱۴۲۶ هـ، ص. ۷)؛ نفثه‌المصدر فی ردّ الصوفیه، میرزا محمد اخباری (ر.ک: خوانساری، ۱۳۹۰، ق. ۷/ص. ۱۲۸)؛ نفثه‌المصدر فیما یتجدد به حزن یوم العاشر، شیخ عباس قمی که درباره مناقب الحسین (ع) شجاعت و مدح اصحاب او و... است (ر.ک: قمی، ع. ۱۳۷۹-۱۴۲۱)؛ نفثه‌المصدر محمد بن عبداللّٰهی نیشابوری در ردّ صوفیه (ر.ک: وحید بهبهانی، ۱۴۱۳، ق. ۱۰۷)؛ نفثه‌المصدر ابن الخوجه (ر.ک: محفوظ، م. ۱۹۹۴، ۲/ص. ۲۴۶).

۸. «خالد بن محمد القاشانی» (ابن الطقطقی، ۱۴۱۸ ه - ۱۹۹۷ م، ص. ۲۹۴): «اصل او از کاشان» (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷، ص. ۳۰۱)؛ «ابونصر شرف‌الدین انوشروان ابن خالد فینی کاشانی» (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۳).
۹. با توجه به مستندات تاریخی که در متن مقاله به آن اشاره شد؛ تمام دوره وزارت انوشروان خالد بیش از چهارسال نباید باشد و آنچه در نسائم الاسحار من لطائف الاخبار آمده است که «بر نیکوترین وجهی هفت‌سال مباشرت این شغل نمود» (ر.ک: منشی کرمانی، ۱۳۶۴، ص. ۷۷)، یعنی وزارت سلطان مسعود بن محمد، بر نگارندگان این سطور مسلم نیست.
۱۰. برخی منابع تاریخ ۵۳۲ را صحیح دانسته‌اند (ر.ک: ابن الطقطقی، ۱۴۱۸ ه - ۱۹۹۷ م، ص. ۲۹۵؛ هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷، ص. ۳۰۲؛ زامباور، ۲۵۳۶، ص. ۱۰؛ اقبال آشتیانی، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۴).
۱۱. اصل این کتاب در دست نیست و شاید بتوان بخش‌هایی از کتاب نقشه‌المصدور انوشروان خالد را که در متون دیگر نقل شده‌اند، بازایی کرد. برای نمونه آنچه در تاریخ الفی (ر.ک: تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۸۲، ص. ۴/۲۵۲۱) و همان در جامع مفیدی (ر.ک: مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ص. ۱/۵۴). به نقل از خواجه نظام‌الملک آورده شده است.
۱۲. گویا قصیده‌ای نیز از او باقی است (ر.ک: محمد بن یغمور، ۱۳۹۵، صص. ۱۲۱-۱۲۳؛ سروری، امید، ۱۳۹۴، صص. ۱۱۵-۱۲۴)؛ و برای رد این انتساب (ر.ک: قربانی، رحمان، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۰-۱۷۵).
۱۳. منبع استاد مینوی برای نقل این قطعه، نسخه‌ای است مشتمل بر مجموعه‌ای از منشآت ادبی و تاریخی کتابت قرن هفتم یا هشتم، محفوظ در «کتابخانه اونیورسیتیه (استانبول)» که عکسی از آن به شماره ف ۵۵۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. گمان نگارندگان آن بود که استاد مینوی بخشی از این انشا را در مقدمه ترجمه کلیله و دمنه نقل کرده است؛ اما بعد از رؤیت تصویر نسخه، معلوم شد که همین چند سطر از این انشا در همین یک نسخه باقی مانده است.
۱۴. برای شرح این واقعه (ر.ک: جوینی، ۱۳۷۵، ۲/صص. ۲۲-۲۳؛ بغدادی، ۱۳۸۵، ص. ۳۲۳ پی‌نوشت).
۱۵. در «جنگ بیاضی مرعشی»، مکتوبی هست که دراصل، همین نقشه‌المصدور بهاء‌الدین بغدادی است و افشار به این همانندی اشاره نکرده است (ر.ک: همو، ۱۳۸۹، ص. ۲۰۱). با سپاس از محقق ارجمند، بهروز ایمانی که ما را از چاپ این مقاله آگاه کردند و تصویری از آن را در اختیارمان نهادند.
۱۶. از محقق ارجمند، علی صفری آق‌قلعه سپاسگزاریم که تصویری از این نسخه را در اختیارمان نهادند؛ تصحیح این رساله موضوع پایان‌نامه کارشناسی ارشد سرکار خانم معصومه حسینی بوده است که در سال ۱۳۹۱ ش. در دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز از آن دفاع کرده‌اند (از ایشان و از سرکار خانم زهرا طاوسی منفرد سپاسگزاریم که به کمکشان توانستیم نسخه‌ای از این پایان‌نامه را رؤیت کنیم). علامه قزوینی در مقدمه تاریخ جهانگشای جوینی بخش‌هایی از این مکتوب را خلاصه و نقل کرده است (ر.ک: جوینی، ۱۳۷۵، مقدمه مصحح، صص. مح-نح).
۱۷. نویسندگان کتاب‌ها، در مقدمه/دیباچه/خطبه کتاب، بصراحت از نام کتاب و وجه تسمیه آن سخن می‌گفته‌اند. برای نمونه،

در مقدمه شاهنامه ابومنصوری که از نخستین نثرهای فارسی است، چنین آمده است: «و این را نام شاهنامه نهادند تا خداوندان دانش اندرین نگاه کنند و فرهنگ شاهان و مهتران و فرزندگان و کار و ساز پادشاهی و نهاد و رفتار ایشان و آیین‌های نیکو و داذ و داوری و رای و راندن کار و [...] این همه را بدین نامه بیاوند» (ر.ک: قزوینی، ۱۳۸۹، صص. ۱۹۱). نامه‌ها اگر در مجموعه‌ای به دست خود منشی یا دیگران، تدوین می‌شده‌اند، نامی بر آنها می‌نهادند، مانند مجموعه منشآت چون عتبة الکعبة از منتجب‌الدین بدیع، التوسل إلى التوسل بهاء‌الدین بغدادی، روضة الکتاب و حديقة الألباب از صدر قونوی و اگر جزو زیرگونه‌های منشآت منشور چون سوگندنامه، فتحنامه و ... بوده‌اند، خود به همین نامها خوانده شده‌اند (ر.ک: خطیبی، ۱۳۸۶، صص. ۳۷۹-۳۹۳).

۱۹. عوفی در معرفی بهاء‌الدین بغدادی آورده است که «در حبس، نامه‌ای نبشته است که آن یک نامه بر هزار دفتر ترجیح دارد» (همو، ۱۳۶۱، ۱/ص. ۱۴۳). همین جمله را اوحدی بلیانی به نقل از عوفی نقل کرده؛ اما تحریفی در آن رخ داده است: «و هم محمد عوفی گوید که وقتی او را به رسالت نیشابور فرستادند [...] حبس نامه‌ای نوشته که آن یک نامه بر هزار دفتر ترجیح یافته» (همو، ۱۳۸۹، ۲/ص. ۷۳۳).

۱۹. در انجامه نسخه‌ای از التوسل إلى التوسل به تاریخ ۶۲۲ ق محفوظ در کتابخانه نورعثمانیه، نیز نام آن «رسالة الحبسية» ثبت شده است (ر.ک: حسینی، ۱۳۹۴، ص. ۶۱۷).

۲۰. «نفثة المصدور» (ابوالرجاء قمی، ۱۳۸۹، گ. ۲۱؛ مرزبان بن رستم، ۱۳۷۶، ص. ۷). «کتاب نفثة المصدور فی فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور با این نامک کوتاه از مصنفات اوست» (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷، ص. ۳۰۱). شاید این نوشته هندوشاه باعث شده است که آن را دو «کتاب» بدانند (ر.ک: نسوی، ۱۳۷۰، مقدمه، صص. شصت و چهار- شصت و پنج). «کتاب نفثة المصدور فی صدور زمان الفتور و فتور زمان الصدور» (منشی کرمانی، ۱۳۶۴، ص. ۷۸).

۲۱. جالب است که هرچه در «شکایت فلک غدار و سپهر مکار» به شعر سروده شده است، «نفثة المصدور» خوانده شده است (ر.ک: عوفی، ۱۳۶۱، ۱/ص. ۲۳). «و در زی نفثة المصدور هنگامه‌ای بر ساخت و غرض او ازان حکایت، شرح حال خویش و شکایت او از چرخ پرنکایت بود» (ر.ک: جوینی، بی‌تا، گ. ۵) و اگر شکایت از دیگران بوده است، «بث شکوی»: «چون بر این معنی واقف شد و بدانست که شمس‌الدین خطبة استیناف وزارت می‌کند، بث شکوی نمود و این دو بیت گفت و به سلطان فرستاد: خصم ز بهر تولیت خویش و عزل من/ بفریفت خلق را به زر و سیم بی‌کران/ خصمم اگر به سیم و زر خویش واثق است/ من بنده واثقم به خدای و خدایگان» (ابوالرجاء قمی، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۲).

۲۲. در متون نثر، گاهی شکایتی از روزگار ناموافق به نثر فتی وجود دارد؛ اما از آنجا که نامه‌ای مستقل نیستند، نمی‌توان آنها را نفثة المصدوری مستقل محسوب کرد. برای نمونه: در ابتدای ترجمه کليلة و دمنه، باب برزویه طیب (ر.ک: نصرالله منشی، ۱۳۷۱، صص. ۵۵-۵۶)؛ تاریخ جهانگشای جوینی (ر.ک: جوینی، ۱۳۷۵، ۱/صص. ۳-۵)؛ العراضة فی الحکایة

السلجوقية (ر.ک: حسینی یزدی، ۱۳۸۸، صص. ۴-۸)؛ حدائق السیر (ر.ک: نظام‌الدین یحیی بن صاعد بن احمد، ۱۳۹۴، ص. ۸)؛ آشکده آذر (ر.ک: آذر بیگدلی، ۱۳۹۸، صص. ۴۵۵-۴۵۸).

۲۳. این رساله بی‌نام به‌صورت تاریخ واقعه تبریز نیز منتشر شده است. در ابتدا دانش پژوه آن را تاریخ واقعه تبریز یا رساله الواقعة الكبرى فی تبریز یا نقشه‌المصدور تبریز منتشر کرد. جعفر سلطان‌القرائی ذیل روضات الجنات دوباره آن را به چاپ رساند. ایرج افشار آن را در ذیل تاریخ گزیده به نقل از منبع پیشین نقل کرد و سپس سیدسعید میرمحمد صادق آن را در میراث بهارستان با عنوان «تاریخ نهج تبریز» به چاپ رساند (ر.ک: بی‌نا، ۱۳۸۹) و همو سپس به‌صورت کتابی مستقل آن را مجدداً منتشر کرد (ر.ک: بی‌نا، ۱۴۰۱).

۲۴. اشاره به واقعه بغداد و رسیدن پادشاهی به اباق‌خان به تاریخ ۶۵۷ (ر.ک: جونی، ۱۳۶۱، صص. ۶۰-۶۱)؛ ربیع الأول ۶۸۰ که به شرف مثول رسیده است (ر.ک: همان، ص. ۸۲)؛ در دو جایی دیگر ۶۸۰ (ر.ک: همان، صص. ۸۶، ۱۳۶) و سال ۶۶۹ (ر.ک: همان، ص. ۱۰۱) یا از چهارشنبه بیستم ذوالحجه ۶۸۰ وقتی که از عقبه اسداباد گذشته است (ر.ک: همان، گ. ۲۸).

۲۵. علامه قزوینی برای جدا دانستن کتاب انوشروان خالد و زیدری نسوی نوشته است که «آن در تاریخ سلجوقیه بوده است و این در تاریخ خوارزمیه» (نسوی، ۱۳۷۰، مقدمه قزوینی، صص. شصت و شش). به نظر می‌رسد، وی لفظ «تاریخ» را نه به معنای موضوع این دو مکتوب، بلکه به معنای «دوره» یا «دوره تاریخی» به کار برده است و در رد اینکه رساله دوم جونی نیز تاریخ و ادامه تاریخ جهانگشای باشد (ر.ک: جونی، ۱۳۷۵، ۱/ مقدمه مصحح، پاورقی، صص. عد-عه). اقبال آشتیانی نیز آن را متنی تاریخی دانسته است: «در تاریخ سلاجقه از اواسط عهد نظام‌الملک تا عهد مسعود بن محمد بن ملکشاه کتابی شامل یادداشتهای زندگانی خود در ایامی که غالباً دستگاه سلاجقه داخل دیوان بوده نوشته است به نام نقشه‌المصدور فی فتور الزمان الصدور و صدور زمان الفتور که از سرمشق‌های خوب انشاء فارسی به شمار می‌رفته لیکن بدبختانه اصل آن که مشحون به اشعار شعرای بزرگ قدیم فارسی بوده در دست نیست» (همو، ۱۳۸۴، صص. ۱۸۴-۱۸۵) که بخش دوم سخن او که آن را از «سرمشق‌های خوب انشاء» به شمار آورده، درست‌تر می‌نماید؛ زیرا در چنین مکتوباتی هدف بیان تاریخ نیست. صفا نیز آن را «از امهات کتب تاریخ و ادب فارسی» (ر.ک: همو، ۱۳۶۹، ۲/۳، ص. ۱۱۸۱) شمرده است.

۲۶. یادآور رباعی منسوب به ختّام است: «نیکی و بدی که در نهاد بشر است/ شادی و غمی که در قضا و قدر است/ با چرخ مکن حواله کاندلره عشق/ چرخ از تو هزار بار بیچاره‌تر است» (ختّام، ۱۳۷۹، ص. ۷۷).

۲۷. این سخن به صورت‌های دیگر نیز نقل شده است: (ر.ک: نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۳، صص. ۳۰۱، ۳۹۷-۳۹۸). «و قیل: زمانکم سلطانکم، فإذا صلح سلطانکم صلح زمانکم» (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰ هـ- ۱۹۹۹ م، ۱/ ص. ۲۰۶)؛ «و

- گفته‌اند: «زمان شما سلطان شماس است اگر سلطان نیکو باشد زمان نیکو باشد» (راغب اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۴۲).
۲۸. «و چون ابتدا به ثنا کرد، مثلاً به شکایت نشود و چون به شکایت کرد به ثنا انتقال نکند و اگر جایی حاجت افتد هردو اسلوب گفتن بر میانه رود و نه در ثنا و نه در شکایت غلو نکند تا سخن ناهموار نشود» (میهنی، ۱۳۸۹، ص. ۲۶).
۲۹. سابقه این کاربرد را باید در روزگار پیش از دوره اسلامی نیز جستجو کرد. «اسناد رسمی نامه‌های خصوصی همیشه می‌بایست به‌صورت مصنوع و سبک مقرر تحریر گردد. در این نامه‌ها نقل قول بزرگان و نصایح اخلاقی و پندهای دینی و اشعار و معنیات، لطیفه و امثال آن وارد می‌شد و مجموعه بسیار ظریفی تشکیل می‌داد» (کریستن سن، ۱۳۶۷، ص. ۱۵۳).
۳۰. برای دیدن نمونه‌هایی از اشعار گلستان در تراسلاتی که در زمان حیات سعدی انشا شده‌اند (ر.ک: سعدی، ۱۳۹۸، توضیحات، صص. ۲۵۵-۲۵۶؛ قزوینی، ۱۳۸۸، ۵/ صص. ۱۰۴-۱۰۵؛ مینوی، ۱۳۵۱، صص. ۳۳۸-۳۴۱؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۵۸، صص. ۴، ۹۷، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۳، ۱۹۳، ۲۴۴، ۲۶۳، ۲۷۵)؛ همچنین در روزگاری بعد از وفات سعدی (ر.ک: شمس منشی، ۱۳۹۵، صص. ۳، ۱۱۵).
۳۱. همین امر سبب شده است که نفقه‌المصدور زیدری نسوی با حجم کم خود، یکی از منابع نقل امثال و حکم دهخدا باشد. نویسندگان مقاله «دو ویژگی برجسته تاریخ الوزراء ابوالرجاء قمی»، به نکته‌ای بدروستی اشاره کرده‌اند که یکی از ویژگی‌های سبکی این کتاب، کاربرد امثال و حکم است (ر.ک: بیگزاده، خلیل و سهیل یاری گلدره، ۱۳۹۴، صص. ۳۹-۵۴)؛ اما به ارتباط آن با نام و موضوع کتاب نپرداخته‌اند. آنها یکی دیگر از ویژگی سبکی این کتاب را بسامد بالای نام حیوانات در متن دانسته‌اند، در حالی که علت آن را باید در کاربرد فراوان نام حیوانات در امثال دانست، نه در تعمد نویسنده در کاربرد نام حیوانات.
۳۲. تعداد فراوانی از منشآت فارسی و عربی خاقانی باقی است و از طرف خلیفه عباسی نیز به وی پیشنهاد شده است، دبیری او را بپذیرد؛ اما او جایگاه خود را برتر از دبیران شمرده (ر.ک: خاقانی، ۱۳۷۳، ص. ۸۸۶) و شعار خود را صدق و آیین دبیران رازرق دانسته است (ر.ک: همان، ص. ۸۴۸).
33. Dominant aspect
۳۴. ترکیب «شکایت‌نامه» یا نامه‌ای که حاوی شکایت باشد از قرن پنجم در متون ادب فارسی به کار رفته است: «و به ارسلان‌خان بشکایت نامه [دیگر نسخه‌ها: شکایت‌نامه] نبشت (بیهقی، ۱۳۷۴، ص. ۶۹۴)؛ «نامه نبشتند به ابوبکر صدیق به شکایت از صنع خالد» (سورآبادی، ۱۳۸۰: ۴/ ص. ۲۳۶۵). همانطور که پیشتر نیز گفته شد در میان مجموعه منشآت و شیوه‌نامه‌های دبیری چون آیین دبیری (ر.ک: میهنی، ۱۳۸۹، ص. ۵۳) و در همایون‌نامه (ر.ک: منشی، ۲۵۳۶، صص. ۱۶۷، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۴)؛ شکایت‌نامه‌هایی دیده می‌شود.

کتابنامه

- آذر بیگدلی، ل. (۱۳۹۸). آتشکده آذر. تصحیح میرهاشم محدث. امیرکبیر.
- ابن اثیر. (۱۳۸۶هـ./۱۹۹۶). الکامل فی التاریخ. دارصادر و داربیروت.
- ابن حمدون، م. (۱۹۹۶). تذکرة الحمدونیه. به تحقیق احسان عباس و بکر عباس. دارصادر.
- ابن الطقطقی. (۱۴۱۸هـ./۱۹۹۷م). الفخری فی الآداب السلطانیة و دول الاسلامیه. به تحقیق عبدالقادر محمد مایو. دارالقلم العربی.
- ابن الکر بلائی، ح. (۱۳۴۴). روضات الجنان و جنات الجنان. تصحیح جعفر سلطان القرانی. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابوالرجاء قمی، ن. (۱۳۶۳). تاریخ الوزراء. به کوشش محمدتقی دانش پژوه. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابوالرجاء قمی، ن. (۱۳۸۹). ذیل نقشه‌المصدور. رونویس حسین مدرسی طباطبائی. کتابخانه موزه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- افشار، ا. (۱۳۸۹). نگاهی به جنگ بیاضی مرعشی. در سفینه و بیاض و جنگ (صص. ۱۹۹-۲۴۴). سخن.
- افندی، ع. (۱۴۰۱ق). ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. به اهتمام محمود مرعشی و احمد الحسینی. الخیام.
- اقبال آشتیانی، ع. (۱۳۸۴). وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی. به کوشش محمدتقی دانش پژوه و یحیی ذکاء. انتشارات دانشگاه تهران.
- اوحدی بلیانی، ت. (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفين. تصحیح ذبیح الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد. میراث مکتوب و کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- باستانی راد، ح. (۱۳۲۴). حبسیه مجیر بیلقانی. یادگار، ۲(۶)، ۵۵-۵۸.
- بهاء الدین بغدادی. (۱۳۸۵). التوسل الی الترسل. تصحیح و تحشیة احمد بهمنیار. اساطیر.
- بهار، م. ت. (۱۳۷۰). سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی. امیرکبیر.
- بیگزاده، خ.، و یاری گلدره، س. (۱۳۹۴). دو ویژگی برجسته تاریخ الوزراء ابوالرجاء قمی. فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی و نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ۱۸(۱)، ۳۹-۵۴.
- بی‌نا. (۱۳۷۸). المختارات من الرسائل. به کوشش غلامرضا طاهر و ایرج افشار. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- بی‌نا. (۱۳۸۹). تاریخ نهب تبریز. تحقیق و تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق. میراث بهارستان، ۳، ۳۰۹-۳۴۸.
- بی‌نا. (۱۴۰۱). تاریخ نهب تبریز. تحقیق و تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق. سنگلج.
- بیهقی، ا. (۱۳۷۴). تاریخ بیهقی. تصحیح علی اکبر قیاض. علم.
- بیهقی، ع. (۱۳۶۱). تاریخ بیهق. تصحیح احمد بهمنیار و مقدمه محمد بن عبدالوهاب قزوینی. فروغی.

- توی، ا.، و آصف‌خان قزوینی. (۱۳۸۲). تاریخ الفی. به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. علمی و فرهنگی.
- ترکه اصفهانی. (۱۳۵۱). چهارده رساله فارسی. به تصحیح سیدعلی موسوی بهبهانی و سیدابراهیم دیباجی. چاپخانه فردوسی.
- جوینی، ع. (۱۳۶۱). تسلیة الإخوان. به تصحیح و تحشیه عباس ماهیار. گروه انتشاراتی آباد.
- جوینی، ع. (۱۳۷۵). تاریخ جهانگشای. به تصحیح علامه محمد قزوینی. دنیای کتاب.
- جوینی، ع. (ف ۶۸۱ق) [رساله بی‌نام]، پاریس: کتابخانه ملی. شماره نسخه 41b - 206, ff.1b. Suppl. Pers. [نسخه خطی]. تألیف ۶۸۱، بدون تاریخ کتابت.
- حاجی خلیفه. (۱۰۶۷ق.). كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون. دارالکتب العلمیه.
- حسام خویی، ح. (۱۳۷۹). مجموعه آثار حسام‌الدین خویی. تصحیح و تحقیق صغری عباس‌زاده. میراث مکتوب.
- حسینی، م. (۱۳۹۱). تحقیق و تعلیق بر رساله‌ای از عطاملک جوینی. (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- حسینی، م. ت. (۱۳۹۴). فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه نورعثمانیه - استانبول. بنیاد فرهنگی شکوهی.
- حسینی یزدی، م. (۱۳۸۸). العرضة فی الحکایة السلجوقیة. به کوشش مریم میرشمسی. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- حمدالله مستوفی، ح. (۱۳۸۱). تاریخ گزیده. به اهتمام عبدالحسین نوابی. امیرکبیر.
- حمدالله مستوفی، ح. (۱۳۹۶). ذیل تاریخ گزیده. به کوشش ایرج افشار. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- خاقانی، ب. (۱۳۷۳). دیوان. به کوشش ضیاء‌الدین سجادی. زوار.
- خاقانی، ب. (۱۳۸۴). منشآت. تصحیح و تحشیه محمد روشن. انتشارات دانشگاه تهران.
- خطیبی، ح. (۱۳۸۶). فنّ نثر در ادب پارسی. زوار.
- خوانساری، م. ب. (۱۳۹۰ق.). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. مکتب اسماعیلیان.
- خیام، ع. (۱۳۷۹). رباعیات خیام. تصحیح و تحشیه محمدعلی فروغی و قاسم غنی، به اهتمام عبدالکریم جربزه‌دار. اساطیر.
- دایه، ا. (۱۳۸۱). بَیْتُ الشَّکْوَى. در دایرة المعارف بزرگ اسلامی. (ج. ۱۱، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، صص. ۳۴۶-۳۴۲). مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- دانش‌پژوه، م. ت. (۱۳۴۶). تاریخ واقعه تبریز یا رساله الواقعة الکبری فی تبریز یا نفثة المصدور تبریز. نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ۱۹ (۸۳)، ۳۶۲-۳۶۳.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا. انتشارات دانشگاه تهران.
- ذبیحی، س. و خزانه‌دارلو، م. (۱۴۰۱). نقد آسیب‌شناسی کارنامه نفثة المصدور پژوهی (تا پایان سال ۱۳۹۹ شمسی). پژوهشنامه

- رادویانی، م. (۱۳۶۲). ترجمان البلاغه. به تصحیح و اهتمام احمد آتش. اساطیر.
- راغب اصفهانی، ح. (۱۴۲۰/۱۹۹۹). محاضرات الادباء و محاورات الشعراء و البلاغ. به تحقیق عمر الطباع. شركة دارالأرقم بن أبی الأرقم.
- راغب اصفهانی، ح. (۱۳۹۶). نوادر. ترجمه و تألیف محمد صالح بن محمدباقر قزوینی. به اهتمام احمد مجاهد. انتشارات دانشگاه تهران.
- راوندی، م. (۱۳۸۶). راحة الصدور و آية السرور. به سعی و تصحیح محمد اقبال. اساطیر.
- رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۵۸). سوانح الأفكار. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد.
- رشید و طواط، م. (۱۳۷۶). لطایف الامثال. به تصحیح حبیبه دانش‌آموز. اهل قلم و میراث مکتوب.
- زامباور. (۲۵۳۶). نسب‌نامه خلفا و شهریاران و سیر تاریخی حوادث اسلام. ترجمه محمدجواد مشکور. کتابفروشی خیام.
- زیدری نسوی. (۱۳۰۸). نفثة المصدور با مقدمه به قلم رضاقلی خان هدایت. شرکت سهامی طبع کتاب.
- زیدری نسوی. (۱۳۶۵). سیرت جلال‌الدین مینکبری. به تصحیح مجتبی مینوی. علمی و فرهنگی.
- زیدری نسوی. (۱۳۷۰). نفثة المصدور. تصحیح و تحقیق امیرحسن یزدگردی. ویراستار.
- سرامی، ق. (۱۳۷۵). بَثُّ الشَّكْوَى. در دانشنامه جهان اسلام. (زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، ج. ۲، صص. ۲۴۲-۲۴۵).
- بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
- سروری، ا. (۱۳۹۴). قصیده‌ای از ابوالمعالی نصرالله منشی. ادب فارسی. ۱(۲)، ۱۱۵-۱۲۴.
- <https://doi.org/10.22059/jpl.2015.54172>
- سعدی، م. (۱۳۹۸). گلستان. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. خوارزمی.
- سورآبادی، ع. (۱۳۸۰). تفسیر سورآبادی. به تصحیح علی اکبر سعیدی سیرجانی. فرهنگ نشر نو.
- شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۹۰). مکاتبات خواجه نصیر طوسی و صدرالدین قونوی. گزارش میراث، ۵(۴۵)، ۱۰-۱۲.
- شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۹۳). خَزَنَدِز یا جَزَیْدَر. بخارا، ۹۹، ۲۶-۲۹.
- شمس منشی، م. (۱۳۹۵). دستورالکاتب فی تعیین المراتب. تصحیح و تحقیق علی اکبر احمدی دارانی. مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- شمیسا، س. (۱۳۸۹). انواع ادبی. میترا.
- صدر قونیوی، ا. (۱۳۴۹). روضة الکتاب و حدیقة الالباب. به تصحیح و تحشیه میر ودود سیدیونسی. مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- صفا، ذ. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران. فردوس.

- صفدی، ص. (۱۳۸۱ هـ. - ۱۹۶۲). کتاب الوافی بالوفیات. به تصحیح هلموت ریتز. دارالنشر.
- ظفری، و. (۱۳۸۸). حبسیه سرایی در ادب فارسی. امیرکبیر.
- عرب‌پور، ا. (۱۳۸۴). نامه جلال‌الدین دوانی در دفاع از خود. در برگ بی‌برگی [یادنامه استاد رضا مایل]. (به کوشش نجیب مایل هروی، صص. ۵۳۵-۵۳۷). طرح نو.
- عوفی، م. (۱۳۶۱). لباب الالباب. به تصحیح ادوارد براون. کتابفروشی فخر رازی.
- غزالی، م. (۱۳۵۱). نصیحة الملوک. به تصحیح جلال همایی. انجمن آثار ملی.
- غیوری، م.، و خزانه‌دارلو، م. ع. (۱۴۰۱). بررسی روایی و نقد ژانری نشئه‌المصدر. نقد و نظریه ادبی، ۷(۲)، ۱۱۵-۱۴۶.
- فتحی، م. (۱۳۹۰). سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها. سخن.
- فقیه ملک‌مرزبان، ن.، و صابری تبریزی، ز. (۱۳۹۷). شیوه‌های اقناع خواننده در نشئه‌المصدر. پژوهشهای زبان و ادبیات فارسی، ۵۰، ۴۹-۷۶.
- قربانی، ر. (۱۳۹۹). سندی نویافته برای شناسایی سراینده قصیده ام‌الکواعب. شعر پژوهی، ۱۲(۱)، ۱۵۰-۱۷۵.
- <https://doi.org/10.22099/jba.2019.29869.3055>
- قزوینی، م. (۱۳۸۹). مقدمه قدیم شاهنامه. در هزاره فردوسی (زیر نظر و اشراف مهدی محقق، صص. ۱۷۷-۲۰۲). مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مکیل.
- قزوینی، م. (۱۳۸۸). یادداشت‌های قزوینی. به کوشش ایرج افشار. انتشارات دانشگاه تهران.
- قمی، ع. (۱۳۷۹-۱۴۲۱ ق.). نفس المهموم فی مصیبة سیدنا الحسین المظلوم و یلیه نشئه‌المصدر فیما یتجدد به حزن العاشور. دارالمکتبة الحیدریه.
- کریستن‌سن، آ. (۱۳۶۷). ایران در زمان ساسانیان ترجمه رشید یاسمی. امیرکبیر.
- محفوظ، م. (۱۹۹۴). تراجم المؤلفین التونسیین. دارالغرب الاسلامی.
- محمد بن یغمور. (۱۳۹۵). سفینه ترمذ. به کوشش امید سروری. دکتر محمود افشار و سخن.
- مدنی، ع. (۱۴۲۶/۲۰۰۶ ق.). رحلة ابن معصوم مدنی او سلوة الغریب و اسوة الأریب. تحقیق شاکر هادی شکر. الدار العربیة الموسوعات.
- مدنی، ع. (۱۳۸۸/۱۹۶۸ ق.). انوار الربیع فی انواع البدیع. به تحقیق شاکر هادی شکر. مطبعة النعمان.
- مرزبان بن رستم. (۱۳۷۶). مرزبان‌نامه. تحریر سعدالدین وراوینی، تصحیح و تحشیه محمد روشن. اساطیر.
- مستوفی بافقی، م. (۱۳۸۵). جامع مفیدی. به کوشش ایرج افشار. اساطیر.
- منشی، م. (۲۵۳۶). همایون‌نامه. به اهتمام رکن‌الدین همایونفرخ. چاپخانه خرمی.

- منشی کرمانی، ن. (۱۳۶۴). نسانم الأسحار من لطائف الأخبار. به تصحیح میرجلال‌الدین حسینی ارموی «محدث». اطلاعات مؤتمن، ز. (بی‌تا). شعر و ادب فارسی. چاپخانه تابش.
- میرخواند، م. (۱۳۳۹). تاریخ روضه الصف. کتابفروشی مرکزی و پیروز.
- مینوی، م. (۱۳۵۱). نقد حال. خوارزمی.
- میهنی، م. (۱۳۸۹). آیین دبیری. تصحیح و توضیح اکبر نحوی. مرکز نشر دانشگاهی.
- نصرالله منشی. (۱۳۷۱). ترجمه کلیله و دمنه. به اهتمام مجتبی مینوی طهرانی. امیرکبیر.
- نصیرالدین طوسی. (۱۳۷۳). اخلاق ناصری. ه تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری. خوارزمی.
- نظام‌الدین یحیی بن صاعد بن احمد. (۱۳۹۴). حدائق السیر. زیر نظر محمد پارسا نسب. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- نفیسی، س. (۱۳۶۳). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. کتابفروشی فروغی.
- نوریان، م. (۱۳۷۵). از شیراز تا بخارا و غزنین. مجله زبان و ادبیات فارسی، ۴ (۱۲)، ۵-۲۰.
- وحید بهبهانی، آ. م. ج. (۱۴۱۳ ق.). فضایح الصوفیه به ضمیمه تنبیه الغافلین و ایقاز الراقدين. انصاریان.
- وصاف الحضرة، ع. (۱۸۵۳). تاریخ وصاف. به اهتمام محمد مهدی اصفهانی. بمبئی. [چاپ افست رشديه. کتابخانه ابن سینا و کتابخانه جعفری تبریز. آبانماه ۱۳۳۸].
- هدایت، ر. (۱۳۸۲). مجمع الفصحا. به کوشش مظاهر مصفا. امیرکبیر.
- هندوشاه بن سنجر. (۱۳۵۷). تجارب السلف. به تصحیح و اهتمام عباس اقبال. کتابخانه طهوری.
- یاقوت حموی. (۱۹۹۳). معجم الادباء. تحقیق احسان عباس. دارالغرب الاسلامی.
- یوسف اهل. (ف ۷۸۴ ق؟). فرائد غیائی. استانبول: کتابخانه فاتح، شماره نسخه ۴۰۱۲. [نسخه خطی]. تألیف ۸۳۱ ق، کتابت ۸۷۷ ق.